

Arhe XXII, 43/2025

UDK 1 Apel K.O.

141.82

1 : 94(497.1)“1945/1992”

DOI: <https://doi.org/10.19090/arhe.2025.43.203-225>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

MILAN ĐORĐEVIĆ<sup>1</sup>

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

## PROBLEM KOMUNIKATIVNE ZAJEDNICE: KARL-OTO APEL I JUGOSLOVENSKI PRAXIS ANTISTALJINIZAM

**Sažetak:** Polazeći od istorijskog horizonta i hermeneutičke situacije tumačenja fragmenta iz Apelovog intervjua<sup>2</sup>, u radu se razmatraju osnovne postavke njegove transformacije filozofije, s naglaskom na kritiku marksističke paradigme i u vezi s intencijom jugoslovenskih praksisovaca da oblikuju komunikativnu zajednicu i doprinesu ozbiljenju samoupravnog, demokratskog društva. Taj proces, koji se odvijao u okviru destaljinizacije dela jugoslovenske filozofije, tekao je od refilozofikacije marksizma i afirmacije revolucionarno-humanističkog potencijala dijalektičko-povesnog principa negacije negacije, preko ontološko-antropološki utemeljene filozofije prakse i problema alijenacije, do mišljenja revolucije kao pretpostavljenog metafilozofskog oruđa klasnog osvešćivanja i samoemancipacije radničke klase u prevazilaženju pseudosocijalističkog, odnosno etatističko-birokratskog i tehnomenadžerskog poretka. U zaključnim razmatranjima ukazuju se ključni nedostaci racionalističkih i humanističkih utopijskih projekata transcendentalne pragmatike (etike diskursa) i marksističkog mišljenja revolucije, kao i razlozi praktičkog neuspeha u ostvarivanju liberalne i socijalističke, demokratske komunikativne zajednice i s njom povezanog razotuđenja čovečanstva. Ovaj neuspeh tumači se kao posledica aporije angažovanih intelektualaca i realpolitike, koja je onemogućila ozbiljenje temeljnih humanističkih i emancipatorskih ideala moderne filozofske misli, a postavljaju se i pitanja koja radikalno dovode u sumnju njihove ambicije.

**Ključne reči:** Karl-Oto Apel, etika diskursa, jugoslovenska praxis metafilozofija, staljinizam, ideologija, komunikativna zajednica, humanistička utopija

---

<sup>1</sup> E-mail adresa autora: [sentomas789@gmail.com](mailto:sentomas789@gmail.com)

<sup>2</sup> Intervju sa Karl Otto-Apelom, *Politička misao*, Vol. XXVII (1990), No. 2, str. 126-132, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, priredili Sandra Glavaš i Milenko Bodin.

Savremena filozofska rasprava o komunikativnoj zajednici, racionalnosti i emancipaciji najčešće se vezuje za tradiciju nemačke transcendentalne pragmatike i etike diskursa Karl-Ota Apela i Jirgena Habermasa. Međutim, slični problemi bili su predmet i jugoslovenske Praxis filozofije, koja je u procesu destaljinizacije pokušala da poveže marksističku teoriju prakse s idealom samouprave, humanističke zajednice slobodnih ljudi. Obe tradicije su, svaka u svom istorijsko-društvenom kontekstu, tematizovale dijalektički odnos između teorije i prakse, racionalnog diskursa i političke stvarnosti.

Ovaj rad ispituje mogućnost teorijskog posredovanja između Apelove transcendentalne pragmatike i jugoslovenske praxis-metafilozofije, s ciljem da se razjasni kako oba utopijska projekta razumeju problem komunikativne zajednice i neuspeh<sup>3</sup> njenog istorijskog ostvarivanja.

Glavno istraživačko pitanje glasi: Da li Apelova transcendentalna pragmatika i jugoslovenski praxis humanizam dele zajedničku normativnu osnovu u pojmu komunikativne zajednice i emancipatorskog dijaloga, i ako da — zbog čega oba utopijska projekta završavaju u praktičkoj aporiji između filozofske refleksije i političke realizacije?

---

<sup>3</sup> „Na kraju našeg razgovora, profesore Apel, recite nam kako komentirate procese na evropskom Istoku i kakva su Vaša očekivanja s obzirom na različite mogućnosti artikulacije jedinstva buduće Evrope i sveta?

Apel: Rekao bih da su događanja u, tako važnoj, 1989. godini pokazala da je nečemu došao kraj. O čemu je riječ? Rat između dve ideologije velikim silama je okončan, a zajedno sa krajem tog rata dolazi do kraja i jedna filozofija istorije koja čini filozofski osnov jedne od ideologija. To je tip filozofije koji pretpostavlja da postoji nešto kao nužna svrha ili cilj istorije (istoricizam). Upoznali smo ga s pojavom Hegelove filozofije a nastavak i primenu je doživio u ortodoksnom marksizmu. Ta vrsta dogmatske filozofije istorije u vezi je s opštim građanskim ratom koji se na razne načine odvijao, a tome je došao kraj. U onim društvima koja su sledila filozofiju istorije ortodoksnog marksizma pitanja o tome što treba činiti ili čak što je dobro nisu bila područje diskursa svih građana, već područje eksperata koji objektiviraju društvo, dok prvi među njima, kao Lenjin, manipuliraju masama kao objektima, shvaćajući sebe socijalnim inženjerima u vrijeme socijalne tehnologije. Sada, kad je to svršeno, svijet ima šansu za novi početak na osnovi pretpostavke diskursa suodgovornih ljudi, onih ljudi koji su stanovnici svijeta.

To mora biti posljednja institucija, metainstitucija za sve institucije. Ta institucija ne objektivira mase, ne istražuje što se nužno mora s njima dogoditi, niti posjeduje znanje o cilju historije. Ona nije metanarativna, kako to Lyotard i Glicksman vole reći. Moramo prihvatiti suodgovornost i pokušati rješavati različite probleme danas u svijetu; ekološke, probleme zemalja u razvoju, ekonomske i druge. To su veliki zadaci pred nama i moraju biti ostvareni u duhu saradnje i komunikacije, a ne u duhu objektivacije i svođenja drugih na predmete manipulacije.”

Intervju sa Karl-Otto Apelom, *Politička misao*, Vol. XXVII (1990), No. 2, str. 126-132, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, priredili Sandra Glavaš i Milenko Bodin.

Polazna hipoteza rada je da se, uprkos različitim filozofskim i istorijsko-društvenim horizontima, i Apel i jugoslovenski praksisovci suočavaju sa istom paradoksalnom granicom: filozofija koja teži da se ostvari u praksi gubi sopstvenu refleksivnost, dok filozofija koja čuva refleksivnu distancu postaje politički nemoćna. Ta zajednička aporija čini osnovu neuspeha utopijskog projekta komunikativne zajednice — bilo u obliku Apelove transcendentalne etike, bilo u vidu jugoslovenskog samoupravnog socijalizma. U radu se primenjuje hermeneutičko-komparativna metoda analize filozofskih tekstova Karl-Ota Apela i predstavnika jugoslovenske praxis marksističke orijentacije (Gajo Petrović, Mihailo Marković, Milan Kangrga, Ivan Supek), s ciljem da se razjasni normativna i epistemološka struktura njihovih koncepta komunikativne zajednice.

Saznajni doprinos rada ogleda se u novom interpretativnom posredovanju između Apelove transcendentalne pragmatike i jugoslovenske praxis-metafilozofije, čime se otvara mogućnost za teorijsko premošćavanje aporije između dijalektičke metafilozofske refleksije i političke prakse, zajedničke i jednom i drugom utopijskom projektu.

## APELOVA TRANSFORMACIJA FILOZOFIJE I PROBLEM KOMUNIKATIVNE ZAJEDNICE

Ključna teza za ovaj rad, kojom Apel započinje uvod u knjigu *Transformacija filozofije* (1973), jeste da marksistička koncepcija ozbiljenja filozofije i postajanja sveta filozofskim pripada dalekoj budućnosti i da se od totalnog političkog angažmana<sup>4</sup> danas može očekivati manje nego ikada. Po Apelu, neuspeh u stvaranju institucionalno autonomne i naučno-objektivne komunikativne zajednice filozofa, distancirane od vladajuće klase i realpolitike, posledica je činjenice da su pojedini mislioci ostali zarobljeni materijalnim i ideološkim interesima suprotstavljenih strana koje su svoje konflikte razrešavale nasiljem. Problem se dodatno produbljuje uvidom u aporiju prema kojoj utopijsko nastojanje ozbiljenja filozofije, s jedne strane, onemogućava iluzija o mogućnosti postojanja zajednice autonomnih filozofa, dok ga, s druge strane, osporava pogrešno uverenje mladih intelektualaca — koji odbacuju filozofiju — da se emancipovana ljudska komunikativna zajednica može ostvariti i održati isključivo putem totalnog političkog angažmana i realnog solidarisanja.

<sup>4</sup> Apel, K-O., *Transformacija filozofije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980, str. 10.

Po Apelu, potonja pozicija nužno vodi u dogmatizam, jer u ime političke realizacije ukida teorijski diskurs koji, kao kritička instanca opravdanja i važenja, jedini može anticipirati idealni konsenzus emancipovanog čovečanstva. Time filozofija postaje sluškinja političke prakse i gubi svoju autonomiju. Ona, međutim, ostaje osuđena na nemoć: do svog mogućeg ukidanja kroz ozbiljenje, mora opstati na poziciji protivfaktičke anticipacije idealnog konsenzusa svih ljudi u formi teorijskog diskursa. Upravo zbog refleksivne distance teorije prema praktičkom delovanju i njenog uzdržavanja od realpolitike, filozofija mora „ostaviti sve kako jeste” — u interesu očuvanja mogućnosti univerzalne kritike važenja.

Za potrebe ovog rada izdvojićemo iz Apelove transformacije filozofije, kao i iz nje proizašle transcendentale filozofije komunikacije i etike diskursa, najvažnije teze i argumente koji se odnose na mogućnosti i pretpostavke ostvarivanja demokratske komunikativne zajednice racionalnih i moralno odgovornih ličnosti, koje ćemo u nastavku povezati s intencijom jugoslovenskih praksisovaca da kritikom staljinizma uspostave takvu zajednicu kao uslov realizacije samoupravnog socijalističkog društva.

Naime, Persova pragmatistička koncepcija obrazovanja konsenzusa u naučnoj zajednici eksperimentisanja i interpretacije predstavlja polazište Apelove transformacije filozofije velikih mislilaca. Pers je nastojao da prevlada solipsistički evidencijski apriorizam konkretizacijom Kantovog transcendentnog subjekta i metodski zasnovanim konsenzusom istine. Međutim, Apel u tome vidi aporiju scijentizma<sup>5</sup> — redukciju racionalnosti na paradigmu prirodnih nauka i ukidanje totaliteta sveta, čime postaje nemoguće moralno racionalizovati ljudsku komunikaciju i praksu. Time je postavljen središnji problem transformacije filozofije u doba nauke, koji Apel rešava dijalektičkim prevazilaženjem sukoba između redukcije filozofije na nauku i iracionalnog odricanja od naučne metode. U tom kontekstu kritikuje i Poperovu<sup>6</sup> filozofiju društva, jer se i ona, oslonjena na Persovu scijentističku aporiju, zasniva na uopštavanju prirodnonaučne metode u sferu društva. Poperov „društveni inženjering” svodi građane na objekte manipulacije, suprotno idealu kritičkog racionalizma i otvorenog društva. Apel, nasuprot tome, tvrdi da društvo ne sme biti samo objekt planirajućih mera već subjekt metodski vođenog sporazumevanja i emancipacije. Scijentizam, zasnovan na mitu o sopstvenoj ideološkoj neutralnosti, nastoji da prirodnonaučni racionalitet uzdigne na nivo opšte kulturne i vaspitne paradigme, dok istovremeno duhovne nauke svodi na idejnu legitimaciju postojećih sistema vlasti. Apel, nasuprot

---

<sup>5</sup> Ibid. str. 13.

<sup>6</sup> Ibid. str. 14.

tome, ističe da scijentističko-tehnološko znanje nije samodovoljno, već da služi reprodukciji društvenog poretka<sup>7</sup>, budući da apsolutizacija prirodnonaučnog racionaliteta predstavlja ideološku osnovu moći čoveka nad prirodom i drugim ljudima. Odbacuje tehnokratski marksizam<sup>8</sup> oslobođen dijalektike subjekta i objekta i ističe da građani moraju učestvovati u argumentovanoj komunikaciji o ciljevima nauke i tehnologije. Društvo, kao realni subjekt nauke, treba da bude i virtualni subjekt filozofskog saznanja, čime se otvara pitanje da li filozofija može kritički princip argumentacije nauke institucionalizovati u realnom društvu.

Apel zastupa komplementarnost kauzalno-objašnjavajućih i hermeneutičko-razumevajućih nauka<sup>9</sup>: svaka spoznaja pretpostavlja komunikativnu zajednicu subjekata i objekata, a regulativni princip njihove povezanosti jeste humanizacija prirode i naturalizacija čoveka. Scijentizam, koji pretenduje na neutralnost, zapravo ideološki podržava moć čoveka nad prirodom i čoveka nad čovekom. Zato Apel insistira na dopuni scijentističkog racionaliteta hermeneutičko-dijalektičkim prosvetiteljstvom, usmerenim na apriorij zajednice komunikacije.

U hermeneutičkoj transformaciji transcendentale filozofije, Apel odbacuje idealističko hipostaziranje subjekta i polazi od apriorija intersubjektivnog sporazumevanja. Svaki pojedinac, u procesu samorazumevanja, mora anticipirati stanovište idealne komunikativne zajednice koja se ostvaruje u realnoj. Ljudski rod je tako transcendentalni subjekt istine, odgovoran za progres istorije kroz zajednicu sporazumevanja. Apriori argumentacionog dijaloga u neograničenoj komunikativnoj zajednici postaje uslov svake spoznaje i svake istine. Apel polazi od pretpostavke da svaki pojedinac, koji je u procesu socijalizacije stekao jezičku i komunikativnu kompetenciju, može transcendentalom refleksijom uvideti nužnost apriorne zajednice sporazumevanja kao temelja svake istine i razumevanja. U toj zajednici, ljudski rod nastupa kao transcendentalni subjekt istine koji, nasuprot hajdegerijanskom događanju smisla povesti bitka, preuzima samostalnost, slobodu i odgovornost za istorijski progres zasnovan na komunikaciji.

Apriori argumentacionog sporazumevanja zauzima središnje mesto u transcendentalo-hermeneutičkoj strukturi razumevanja, jer su mu sve materijalne i egzistencijalne pretpostavke podređene – samo ga pretpostavljajući moguće je raspravljati o njima samima. Apel pokazuje da čak i onaj ko, polazeći od klasnog konflikta, proglašava iluzornom apiornu zajednicu spora-

---

<sup>7</sup> Ibid. str. 20.

<sup>8</sup> Ibid. str. 18.

<sup>9</sup> Ibid. str. 65.

zumevanja, time što argumentuje, već potvrđuje njeno važenje; isto važi i za one koji se, u ime potlačenih klasa, protive institucionalnoj saglasnosti, jer i tada polaze od solidarnosti s realnom komunikativnom zajednicom koja nosi mogućnost idealne.

Nasuprot tome, materijalistička analiza društvenih odnosa, kada se apsolutizuje kao jedina legitimna metoda, gubi kritičku funkciju i postaje ideološki zatvorena. Socijalizam se tada ne javlja kao ostvarenje ideje demokratske komunikativne zajednice, već kao paternalistička manipulacija masa, u kojoj elita koristi naučne i tehnološke metode za monopolizaciju komunikacije i onemogućavanje javne kritike. Istorijsko iskustvo, upozorava Apel, pokazuje da takav put vodi u „ozbiljenje” filozofije jedino u platonskom ili teološkom, a ne u marksističkom smislu.

Apel smatra da se istorijski progres ostvaruje kroz dijalektičku protivrečnost između realne i idealne komunikativne zajednice — proces razotuđenja i emancipacije u kojem se sloboda i racionalnost produbljuju kroz dijalog. U tom smislu, transcendentalno-pragmatički utemeljena etika diskursa teži institucionalizaciji demokratske komunikacije i stvaranju javnog mnjenja zasnovanog na argumentima. Istina je, prema Apelu, oblik moralnog konsenzusa koji nastaje u beskonačnoj intersubjektivnoj zajednici slobodnih i odgovornih sagovornika, jednakih u traganju za istinom i intersubjektivnim važenjem idealnih normi.

Osnovna intencija Apelove transcendentalno-pragmatički zasnovane etike diskursa jeste rešavanje normativnih društvenih pitanja kroz institucionalizovanu demokratsku komunikaciju, koja omogućava formiranje javnog mnjenja i postizanje intersubjektivnog važenja. U tom kontekstu, sredstva javnog informisanja predstavljaju ključan instrument kritičkog argumentovanja i prosuđivanja. Transcendentalna pragmatika zasniva se na shvatanju istine kao moralnog konsenzusa kojem se teži unutar beskonačne intersubjektivne zajednice komunikacije. Apel polazi od pretpostavke slobodnih, ravnopravnih i odgovornih sagovornika koji, u ozbiljnoj argumentaciji, zajednički tragaju za istinom i ostvaruju idealne norme razumevanja i važenja.

## (PROTO)PRAXIS KRITIKA SOVJETSKOG STALJINIZMA I PROBLEM KOMUNIKATIVNE ZAJEDNICE FILOZOFA

Informbiroovska kampanja sovjetskog rukovodstva protiv CK KPJ za posledicu je imala i jugoslovensku društveno-teorijsku kritiku staljinizma<sup>10</sup> u

<sup>10</sup> Vranicki, P., *Historija marksizma*, druga knjiga, Cekade, Zagreb, 1987, str. 376-403.

SSSR, preduzetu između 1950. i 1960. godine, koja je emancipovala deo domaće filozofije od staljiniziranog dijalektičkog materijalizma i transformisala je u marksističku filozofiju prakse.

U radu *Filozofija u SSSR od Oktobarske revolucije do 1938. godine* Gajo Petrović marksistički zasnovano analizira proces teorijske i praktične negacije socijalizma u Sovjetskom Savezu kroz preobražaj sovjetske filozofije iz humanističke koncepcije u ideološku apologiju totalitarizma. Period od 1917. do 1930. godine ocenjuje pozitivno, jer su postojali uslovi za slobodnu kritiku i argumentovanu raspravu unutar filozofske zajednice. Prelom<sup>11</sup> nastupa početkom tridesetih godina, kada Staljinova frakcija preuzima dominaciju i potčinjava marksističke teoretičare partijskoj liniji, čime ukida lenjinističku praksu otvorene diskusije i filozofiju svodi na ideološki instrument politike. Posledično, filozofi su postali apologeti Staljinovog dogmatizma, dok je marksizam degradiran u ideološku legitimaciju totalitarnog poretka i antisocijalističkog razvoja SSSR-a, uključujući i totalitarne partijske prakse u međunarodnim odnosima, što je onemogućilo formiranje komunikativne zajednice filozofa.

Po Petrovićevom razumevanju, koje se slaže s Apelovim, filozofija treba da bude autonomna, a ne da se politički instrumentalizuje, to jest pragmatistički svede na ideologiju i ponizno brani dogmatska shvatanja koja odgovaraju interesima vlastodržaca, jer to predstavlja smrt za filozofa, državnog činovnika, kome je na taj način ukinuta stvaralačka kritika i mogućnost naučne borbe za istinu u komunikativnoj zajednici. Petrovićevo uverenje da, kao i u vreme klasika, filozofija ne sme da se izoluje od revolucionarne prakse i borbe za socijalizam, zbog čega se teorija i praksa moraju nalaziti u dijalektičkom jedinstvu, neizbežno je dovelo do polemike i sukoba sa staljiniziranim sovjetskim službenim marksizmom. On je kritički preispitao marksizam, ukazujući na problematične aspekte staljinističkog revizionizma<sup>12</sup>, naročito metafizičko razdvajanje dijalektičkog materijalizma na dijalektičku metodu i filozofski materijalizam u Staljinovom delu *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu*, koje je postalo „sveta knjiga” marksizma u SSSR i Jugoslaviji. Petrović ističe da su Staljin i njegovi sledbenici modifikovali Engelsova učenja, eliminisali zakon negacije negacije i nekritički preneli ovu nemarksističku interpretaciju i u Jugoslaviju. Za vreme rata sovjetski filozofi su, po Staljinovoj naredbi, podelili marksističku filozofiju na formalnu logiku, dijalektički metod i materijalističku teoriju, što je Petrović kritički osudio i

<sup>11</sup> Petrović, G., „Filozofija u SSSR od Oktobarske revolucije do 1938. godine”, *Pogledi*, Zagreb, januar 1953, str. 154.

<sup>12</sup> Petrović, G., *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb, 1972.

u SSSR-u i među jugoslovenskim marksistima. U posleratnim radovima<sup>13</sup> i programima dijalektičkog materijalizma, negacija negacije je potpuno uklonjena, što je eliminisalo klasničku misao da istorijski napredak nastaje prevazilaženjem unutrašnjih ograničenja i samonegacijom.

Mihailo Marković se 1950-ih godina, u kontekstu sovjetske ideološke kampanje protiv „jugoslovenskog revizionizma”, bavio pitanjem nemoći marksističke filozofije da stvori istinsku komunikativnu zajednicu i zalagao se za njenu refilozofikaciju. Suprotstavljajući se ideološkoj netoleranciji i manipulaciji, Marković je insistirao na naučnom i kritičkom pristupu koji ne bi služio partikularnim partijskim interesima, već objektivnom, opštečovečanskom znanju o društvenom razvoju kao merilu istine i napretka socijalizma. Po njegovom shvatanju, jedinstvo u teorijskim i praktičnim pitanjima socijalizma može se postići samo putem naučne istine koja dijalektički prevazilazi protivrečnosti. Međutim, takav pristup bio je onemogućen u SSSR usled podređivanja nauke političkim interesima i propagandi<sup>14</sup>, čime su ukinuti i demokratski dijalog i mogućnost progresivnog razvoja marksističke misli.

Markovićeva kritika odnosa filozofije, nauke i ideologije bila je u sovjetskoj sredini osuđena kao neprijateljska. Poput Gaje Petrovića, smatrao je da je revizija marksističke filozofije bila svesno vođena iz partijskih i državnih struktura radi opravdanja kontrarevolucionarne i hegemonističke prakse. U tom procesu izvršena je „likvidacija dijalektike”<sup>15</sup> – živog, kritičkog i revolucionarnog jezgra marksizma – jer je dijalektika, svojom suštinskom kritičnošću i negacijom negacije, predstavljala pretnju svim oblicima dogmatizma, birokratizma i apologetike postojećeg poretka.

Sovjetska filozofija je, pod uticajem Staljina, metafizički razdvojila dijalektičku metodu od materijalističke teorije, rehabilitovala formalnu logiku i stvorila kult vođe, čime je marksizam pretvoren u zatvoren, dogmatski sistem lišen stvaralačke dinamike. Time je, prema Markoviću, filozofija postala državni monopol i ideološki instrument birokratske elite, izgubivši vezu sa stvarnošću i sposobnost kritičkog mišljenja. Sovjetski „državni filozofi”<sup>16</sup> tako su postali apologeti režima, vođeni ličnim interesima, slavloljubljem i konformizmom, a ne naučnom istinom i revolucionarnim duhom marksizma.

<sup>13</sup> Ibid. str. 106-123.

<sup>14</sup> Marković, M., *Revizija filozofskih osnova marksizma u SSSR-u*, SFD, Beograd 1952, str. 9-24.

<sup>15</sup> Ibid. str. 59, 97-120.

<sup>16</sup> Ibid. str. 17-27.

Sovjetska kritika jugoslovenskog socijalizma i marksizma podstakla je Predraga Vranickog da filozofski razmotri problem kritike u socijalizmu, revizionizmu<sup>17</sup> u marksizmu i nemogućnosti uspostavljanja komunikativne zajednice jugoslovenskih i sovjetskih filozofa. Polazeći od teze da se istorijska samorealizacija ostvaruje posredstvom ontološki shvaćene kritike, Vranicki naglašava dijalektički karakter negacije negacije kao pokretača mišljenja, samorazvoja i društvene promene.

Nasuprot tome, staljinizirana sovjetska filozofija, ukidanjem zakona negacije negacije, izgubila je kritičku i revolucionarnu funkciju, pretvorivši se u dogmatsku apologiju<sup>18</sup> postojećeg poretka i ideologiju lažne društvene harmonije. Vranicki smatra da kritika ne sme biti privilegija partijskog birokratskog vrha koji kontroliše društveni život, već temeljni princip nauke i osnovno pravo i dužnost slobodnog samoupravnog čoveka, odgovornog za zajedničku budućnost.

On zaključuje da je dijalog između jugoslovenskih i sovjetskih filozofa bio onemogućen zbog ukidanja slobode mišljenja u SSSR i represivnog, nesocijalističkog obračuna sa kritičarima, umesto ravnopravne, racionalne i naučne rasprave. Vranicki tumači staljinizam kao kontrarevoluciju i samotuđeni marksizam, u kojem birokratija pretvara ljude u objekte tehnološkog upravljanja, ukida autonomiju duha i instrumentalizuje filozofiju i nauku. Praxisovci su, u tom duhu, poput Apela, kritikovali scijentizam<sup>19</sup> i verovali u mogućnost socijalizma da kroz samoupravljanje podredi tehniku humanim ciljevima razvoja ličnosti i zajednice.

Na osnovu izloženih kritičkih analiza i stavova može se zaključiti da su jugoslovenski filozofi nedogmatske marksističke orijentacije teorijski utemeljeno i eksplicitno osporavali staljinističku ideološku reviziju marksizma, shvaćenu kao legitimaciju i apologiju nesocijalističke sovjetske prakse i monopola SSSR-a nad teorijom i istinom, čime je, između ostalog, onemogućeno uspostavljanje međunarodne komunikativne zajednice filozofa.

<sup>17</sup> Vranicki, P., *Dijalektički i historijski materijalizam*, Matica hrvatska, Zagreb, 1983, str. 123-129.

<sup>18</sup> Ibid. str. 107-123.

<sup>19</sup> *Praxis*, Zagreb, mart – april 1966, godina III, broj 2

## PRAXIS KRITIKA JUGOSLOVENSKOG STALJINIZMA I PROBLEM SAMOUPRAVNE KOMUNIKATIVNE ZAJEDNICE

Pedesete godine XX veka predstavljaju emancipatorski period destaljinizacije<sup>20</sup> u jugoslovenskoj filozofiji, koji kulminira Bledskom kritikom teorije odraza i označava prelaz od dogmatskog ka stvaralačkom marksizmu, odnosno njegovu refilozofikaciju – oživljavanje i humanističku reinterpretaciju autentične Marksove misli, uz otvaranje produktivnog dijaloga sa savremenim marksističkim i nemarksističkim filozofskim orijentacijama. U tom procesu transformacije jugoslovenske marksističke misli budući praksisovci razvili su teorijske osnove za samosvojni metafilozofski pristup mišljenju revolucije i savremenih problema sveta i čoveka, kao i za kritiku deformacija jugoslovenskog socijalizma, zbog čega su ušli u oštar sukob<sup>21</sup> s domaćim staljinizmom u teoriji i praksi.

Paralelno s Đilasovom kritikom vlasti pojavili su se i prvi filozofski tekstovi koji su otvoreno osporavali jugoslovenski etatizam, birokratizam i teorijski dogmatizam, usmereni protiv domaćih apologeta staljinističkog modela partijske dominacije, među kojima se isticao Dušan Nedeljković, čije su teze bile u suprotnosti s revolucionarnim idealima socijalističke demokratije.

Praksisovci su, kao i Apel, smatrali da je potrebno sačuvati relativnu autonomiju filozofije i njen dignitet u odnosu na političku sferu i njene ideološke i pragmatičke potrebe, ali se nisu dobro završila njihova nastojanja da se praktički afirmišu, razvije i konkretizuje princip kritike i borbe mišljenja, koji je čak bio i oficijelno proklamovan od strane partijskog vrha, kao uslova stvaranja slobodne javnosti i komunikativne zajednice, koja bi dijalektičkom negacijom negacije, kako su verovali, omogućila razvoj socijalističkog društva u celini i ozbiljenje samoupravne demokratije. Ta kritičko emancipatorska tendencija je podrazumevala postojanje pluralizma i opozicije, kao i socijalističko rešavanje problema društvene svojine<sup>22</sup>, kojom će se prevladati strukturalni i hijerarhijski položaj radnika u sistemu i time ukinuti njihova materijalna i moralna zavisnost i prisiljenost na unutrašnje kompromise. Drugim rečima, praksisovci su se principijelno teorijski zalagali za ukidanje podržavljenja i birokratizacije svojine, koja sistemski rađa monopolistički položaj određenih grupa, te onemogućava samoupravljanje sredstvima za

<sup>20</sup> Vranicki, P., *Dijalektički i historijski materijalizam*, Matica hrvatska, Zagreb, 1983, str. 126-130.

<sup>21</sup> *Sloboda i nasilje: razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*, Beograd : Res publica, 2003.

<sup>22</sup> Supek, R., „Zašto kod nas nema borbe mišljenja?“, *Pogledi* 12 (1953), str. 903-911.

proizvodnju i slobodan razvoj slobodne ličnosti, kulture i društva u celini. Ovi stavovi su, razumljivo, izazvali paničnu i agresivnu reakciju partijskih i akademskih birokrata<sup>23</sup> jer su dirnuli u bit njihovih monopolističkih interesa, moći i privilegija, odnosno vladajući društveni status, kome je odgovaralo stvaranje teorijskog monolitizma i nametanje silom besprincipijelnog i prividnog jedinstva. Umesto priželjkivanog argumetovanog marksističkog dijaloga do izražaja su došle vulgarne ideološke polemike, lična obračunavanja, netrpeljivost, dezinformacije, izbegavanje suda javnosti i represija, što je predstavljalo dokaz da je nemoguće stvoriti slobodnu javnost i komunikativnu zajednicu u kojoj bi se negovala kritika i vodila demokratska naučna diskusija o temeljnim pogreškama i problemima teorije i prakse jugoslovenskog socijalizma.

Praxis-orijentacija jugoslovenskog stvaralačkog marksizma oblikovala se između 1961. i 1964. godine kao revolucionarno-humanistička pozicija i radikalna kritika sovjetskog i jugoslovenskog staljinizma, shvaćenog kao teorija i praksa pseudosocijalizma. Njen cilj bio je prevazilaženje etatističko-birokratskog poretka, odumiranje države i ostvarenje samoupravne socijalističke zajednice slobodnih i razotuđenih ljudi. Praksisovci su, polazeći od Marksove humanističke teorije otuđenja, u čoveku videli biće prakse<sup>24</sup>, istorije i revolucije, te su u okviru kritike staljinizma razmatrali mogućnosti dezalijenacije i emancipacije. Praksisovci su filozofiju shvatali kao autonomnu i stvaralačku delatnost – sastavni deo revolucionarne, samooslobodilačke prakse čoveka, a kao *meta*<sup>25</sup> ili *trans*<sup>26</sup>-filozofija, ona je trebalo da deluje kao „duhovno oružje” u borbi za humanizaciju sveta i samoprevazilaženje mišljenja kroz praksu.

Kao zastupnici stvaralačkog i kritičkog marksizma, praksisovci su dosledno osporavali jugoslovenski pseudosocijalizam i birokratsko-tehnokratsku vlast koja je, u duhu apelovske kritike, većinu stanovništva pretvorila u objekte manipulacije. Njihovo zalaganje za autentičan marksizam i slobodu misaone delatnosti dovelo ih je u otvoren sukob s jugoslovenskim režimom, koji je na njih odgovorio represijom i pokušajima političke i ideološke kontrole. Zastupajući stvaralački i humanistički marksizam, dosledno su kritikovali jugoslovenski pseudosocijalizam i otuđenu birokratsko-tehnokratsku elitu, zahtevajući ostvarenje autentične Marksove ideje besklasnog,

<sup>23</sup> Kangrga, M., *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd, 2001, str. 14-15.

<sup>24</sup> Petrović, G., *Filozofija prakse*, Naprijed/Nolit, Zagreb/Beograd, 1986.

<sup>25</sup> Petrović, G., *Mišljenje revolucije*, Naprijed/Nolit, Zagreb/Beograd, 1986.

<sup>26</sup> Sutlić, V., „Trans-filozofija: Marx i filozofija”, u: *Bit i suvremenost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1967, str. 314-329.

samoupravnog društva slobodnih ličnosti. Zbog istrajavanja na principima slobodnog mišljenja i otpora ideološkoj instrumentalizaciji, bili su u trajnom sukobu s vlastima i izloženi državnoj represiji.

Međutim, u istorijskom iskustvu SFRJ ni komunikativna zajednica ni socijalistički zamišljeno demokratsko samoupravno društvo nisu bili ostvareni. Staljinistički model partijske politike ostao je trajni problem, o čemu su početkom sedamdesetih godina u časopisu *Praxis* radikalno kritički pisali njegovi autori. Zastupajući metafizozofsko mišljenje revolucije, praksisovci su razotkrili kontrarevolucionarni karakter vladajuće ideologije, koja je služila etatističkim, klasnim i buržoasko-nacionalnim interesima, zbog čega su bili izloženi političkoj represiji.

U svojim analizama ideološkog modela i društvene prakse jugoslovenskog socijalizma, nastojali su da utvrde da li normativni okvir sistema, definisan Ustavom i Programom SKJ, odgovara izvornim ciljevima socijalizma, odnosno da li su potrebne temeljne promene pretpostavki sistema ili samo korekcije njegovih deformacija.

Povodom dvadesetogodišnjice radničkog samoupravljanja, Ivan Supek<sup>27</sup> je razmatrao protivrečnosti i nedoslednosti jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, polazeći, poput Apela, od pretpostavke o sposobnosti zrelih pojedinaca da samostalno upravljaju sobom i preuzimaju društvenu odgovornost. Supek je u sistemu socijalističke participativne, odnosno direktne demokratije, video jedinu istinsku alternativu etatističkom, birokratskom i tehno-menadžerskom modelu socijalizma, koji je u svojoj otuđenoj, staljinističkoj formi onemogućio ostvarenje Marksove ideje o odumiranju države i uspostavljanju samoupravnog društva slobodnih ljudi.

Osnovne teze izlaganja Ivana Supeka o jugoslovenskom modelu radničkog samoupravljanja, sažeto možemo strukturirati po sledećim temama: 1. Kritika jugoslovenskog samoupravljanja: radnička klasa nije postala vladajuća klasa uprkos formalnom samoupravljanju; ključne odluke donosi vladajuća birokratska i tehno-menadžerska klasa, a ne sami radnici, čime ostaje namamni radni odnos – radnici ostaju objekti, a ne subjekti odlučivanja; odnosno vlast upravlja viškom rada, odlučuje o investicijama i time stvara društvene i ekonomske nejednakosti; 2. Tržište i robno-novčani odnosi: jugoslovensko samoupravljanje je u praksi preuzelo demokratsko-liberalističku koncepciju; pa Supek kritikuje pojmove kao što su „socijalistički kapital” i „socijalističko tržište” jer smatra da su to ideološke maske za kapitalističke odnose; dok je logika ponude i potražnje dominirala, a sloboda delatnosti je značila

---

<sup>27</sup> Supek, R., „Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma”, *Praxis* 1971, 3-4, str. 347-372.

preduzetničku slobodu, a ne slobodu radnika kao kolektiva; 3. Posledice tržišnog samoupravljanja: nejednakost u prihodima između različitih radnih organizacija; s jedne strane autonomija preduzeća i tržišna konkurencija; s druge strane zahtevi radnika za jednakost, što stvara tenzije i protivrečnosti; zbog čega je došlo i do atomizacije radničke klase, koja više ne deluje kao jedinstvena društvena snaga; 4. Uspon srednjih slojeva i elita: finansijska i trgovačka elita se obogatila, dok su širi radni slojevi osiromašeni; novi centri moći formirani su oko deatizovanog državnog kapitala; međunacionalne tenzije su pojačane ekonomskim nejednakostima među republikama; 5. Ideološka manipulacija i gubitak klasne svesti: radnici su ideološki oblikovani da prihvate tržišnu logiku, čak i kada ih ona eksploatiše; sindikatima je zabranjena borba za jedinstvena pravila nagrađivanja jer je to protivno tržišnoj logici; pa opisuje sistem kao eksploatatorski, sa grupnim egoizmom, profitterskom logikom i gubitkom radničke solidarnosti; 6. Nacionalizam umesto klasne svesti: umesto stvaranja radničke komunikativne zajednice, došlo je do porasta nacionalnih identiteta; republičke elite manipulišu nacionalnim pitanjima kako bi prikrile sopstvene klasne interese; a rezultat svega toga je raspad klasne svesti, porast nacionalizma, decentralizacija, i raspad države, zbog čega socijalistička demokratija i besklasno društvo nisu ostvareni, nego je sistem stvorio radničku klasu koja ne odlučuje, elitne slojeve koji dominiraju, i nacionalne tenzije koje razaraju zajednicu, zbog ideološke deformacije samoupravljanja.

Milan Kangrga je u svojoj kritičkoj analizi<sup>28</sup> jugoslovenskog pseudo-socijalizma istakao sledeće teme i stavove: 1. Monopol nad sredstvima informisanja: vladajuća srednja klasa u Jugoslaviji je preuzela kontrolu nad sredstvima masovne komunikacije; mediji su postali sredstvo ideološke manipulacije, isključujući kritičko mišljenje, posebno ono koje dolazi s leve pozicije; novinarstvo se deklarativno poziva na interese radničke klase, ali u stvarnosti brani interese srednje klase, zbog čega nije bilo moguće stvoriti slobodnu javnost i realnu komunikativnu zajednicu; 2. Napad na marksističku inteligenciju: srednja klasa i njeni ideolozi su reagovali isključivanjem praksisovaca iz javnosti, jer su narušavali njihov mir i interese održavanja poretka; pa su, paradoksalno, disidenti bili oni na vlasti, koji su težili da se formiraju kao liberalna buržoazija; 3. Povezanost klasnog i nacionalnog pitanja: srednja klasa je nacionalna po karakteru – koristi nacionalne parole kako bi legitimisala sopstvene interese (kapital); u Jugoslaviji, zbog njene višenacionalne prirode, ovakva logika vodi do sukoba i razlika među naro-

<sup>28</sup> Kangrga, M., „Fenomenologija ideološko-političkog na stupanja jugoslavenske srednje klase”, *Praxis* 1971, 3-4, str. 425-447.

dima; a nacionalno pitanje, po Kangrgi, može biti rešeno samo rešavanjem klasnog pitanja, kroz radničku revoluciju; 4. Kritika poretka i nužnost revolucije: Kangrga tvrdi da je samo radnička klasa u stanju da sprovede pravu socijalističku revoluciju, eliminacijom birotehnokratske elite, jer građansko rešenje nacionalnog pitanja je uvek privremeno i neiskreno, zato što ne menja osnovnu eksploatatorsku prirodu sistema; 5. Uloga Saveza komunista Jugoslavije (SKJ): po Kangrgi samo autentičan komunistički pokret, oslonjen na radničku klasu i levu inteligenciju, može biti nosilac prave samoupravne demokratije, a da bi to bilo moguće, SKJ mora ukloniti birokratiju, tehnomenadžere i pripadnike srednje klase iz svojih redova i osloboditi se agresivnog ideološkog balasta koji zamagluje osnovne principe socijalizma. Tek tako se, bio je uveren Kangrga, može ostvariti osnovna marksistička ideja o slobodnom razvoju svakog pojedinca u razotuđenoj, to jest demokratskoj samoupravnoj zajednici, dok u suprotnom, može doći do raspada zajednice. Kangrga poziva na radikalnu rekonstrukciju jugoslovenskog društva, u kojoj će radnička klasa preuzeti vlast, eliminisati srednjoklasni oportunizam i rešiti i klasno i nacionalno pitanje kroz autentični komunistički pokret.

Dakle, predstavnicima jugoslovenskog stvaralačkog marksizma ključno je bilo da, nasuprot sovjetskom i domaćem staljinističkom dogmatizmu, afirmišu naučnu kritiku i slobodnu javnost kao uslov praktičnog ostvarivanja humanističke koncepcije socijalističkog društva. Staljinizam su shvatali kao ideološku reviziju marksizma i legitimaciju etatističko-birokratskog voluntarizma, koji je konzervirao postojeće stanje. Suprotstavljajući se tome, praksisovci su primenili dijalektički princip negacije negacije kao stvaralačku metodu refilozofikacije marksizma, polazeći od načela da se napredak ostvaruje samoprevazilaženjem sopstvenih ograničenja. Njihova kritika staljinizma, zasnovana na zahtevu za filozofskom i realnom komunikativnom zajednicom, izazvala je oštar otpor sovjetske i domaće birokratije, jer je ukazivala na unutrašnju protivrečnost i istorijsku prolaznost njihovog privilegovanog položaja. Na ontološko-antropološkim osnovama Marksove koncepcije čoveka kao bića prakse, razvila se Praxis filozofija kao teorija revolucionarnog humanizma i kritika pseudosocijalističke alijenacije.

Humanistički marksizam tumačen je kao metafilozofska teorija revolucije i emancipacije, čiji je cilj stvaranje besklasnog, samoupravnog društva slobodnih i odgovornih ličnosti. Ta pozicija bila je merilo njihove kritike sovjetskog i jugoslovenskog etatizma, koji je društvo pretvorio u podaničku masu podređenu birokratsko-tehnokratskoj manipulaciji. Zbog odbacivanja ideologizacije filozofije i insistiranja na autonomiji kritičke misli, praksisovci su bili izloženi represiji, a ideal slobodne komunikativne zajednice ostao je neostvaren, kao i projekat autentične socijalističke demokratije.

## PRILOG KRITICI: ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Sumnju u mogućnost ideološki neutralne evaluacije nasleđa jugoslovenske praxis (meta)filozofije, koja i sama poseduje obeležja socijalističkog utopijskog humanizma, potvrđuje i tipologizacija njenih kritičara koju je Lino Veljak<sup>29</sup> razvio prema njihovim idejno-vrednosnim, političkim i istorijskim određenjima. On razlikuje tri osnovna tipa kritike:

1. **Gradansko-konzervativnu**, prividno neutralnu i „naučno objektivnu”, koja obnavlja scijentistički mit o filozofiji oslobođenoj od društveno-istorijske problematike. Ovi autori, s antikomunističkih pozicija<sup>30</sup>, praksisovcima pripisuju legitimisanje partijskog voluntarizma, dok u postjugoslovenskom kontekstu zapravo predstavljaju apologete kapitalističkog poretka, kojima smetaju opozicioni, kritički angažovani intelektualci<sup>31</sup> jer razmatraju povesne alternative postojećoj stvarnosti i mogućnosti revolucionarnog oblikovanja drugačijeg svetskog ustrojstva<sup>32</sup>;
2. **Dogmatsko-(neo)staljinističku**, zastupljenu među sovjetskim ideolozima i njihovim jugoslovenskim sledbenicima, a zapravo svojim postojanjem na najbolji način opovrgava prvi tip kritike, koja praksisovce optužuje za revizionizam i odstupanje od „autentičnog” dijalektičkog materijalizma. Takve optužbe praksisovci su, kao što smo videli, argumentovano odbacili kao iskrivljavanje Marksove misli i ideološku apologiju postojećeg poretka.
3. **Ekonomicističku**, karakterističnu za zvaničnu jugoslovensku teorijsku poziciju, prema kojoj su praksisovci, fokusirani na problem otuđenja, zanemarivali ekonomski razvoj i zakone tržišta. Međutim, njihova analiza društvene krize pokazuje suprotno — praksisovci su radikalno kritikovali ideologiju i praksu „samoupravnog socijalizma” iz perspektive alijenacije rada i borbe za samoupravnu demokratiju.

<sup>29</sup> Veljak, L., „Tipologija kritike praxisa”, u: *Aspekti praxisa*, urednici Borislav Mikulić, Mislav Žitko, Filozofski fakultet, Zagreb, 2015, str. 50-55.

<sup>30</sup> Brdar, M., *Praxis odiseja, Studija nastanka boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929*, II, JP Službeni list, Beograd 2001, str. 603.

<sup>31</sup> Savić, M., *Politika filozofskog diskursa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2004, str. 190.

<sup>32</sup> Nakon 2000. godine, umesto očekivanog slobodnog, demokratskog i humanog društva, u Srbiji dominira korumpirana postsocijalistička tranzicija, u kojoj ideološke dogme vladajuće elite potčinjavaju slabe i manipulišu javnim diskursom. Kritička, humanistička opozicija je marginalizovana jer ugrožava interese moći i profita, dok levičarski intelektualci nastavljaju da ukazuju na nepravde i predlažu alternativne, humanije i pravednije društvene i globalne perspektive. Videti: Đorđević, M., „Alijenacija praksisovaca – bitan razlog destrukcije?”, *Agrafa*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, Godina II 3/2014, str. 184.

Veljak legitimaciju kritika Praxis filozofije, koje smatra misaono inferiornim, zasniva pretežno na njihovim teorijskim, a ne ideološkim osnovama, čime implicitno postavlja i sopstvenu poziciju odbrane praksisovaca i granice njihove vizije socijalističkog samoupravnog društva ili humanističke utopije. U svoju tipologiju nije uključio antihumanističke kritike, dok je Altisera<sup>33</sup> označio kao dogmatskog neostaljinistu, verovatno zbog njegove teze o istoriji bez subjekta. Stoga je netačna tvrdnja Alena Sućeske<sup>34</sup> da su naučni kritički uvidi u Praxis filozofiju započeti tek u 21. veku; već sredinom 70-ih i 80-ih slovenački teoretičari i hrvatski filozofi, poput Nenada Mišćevića, ozbiljno su se bavili Altiserovom paradigmatom kao kritikom praksisovskog humanizma.

Međutim, ono što je izvesno jeste da su praksisovci bili u apelovskoj aporiji: s jedne strane verovali su da kao angažovani (meta)filozofi mogu kritikom, kroz akademsku i komunikativno-demokratsku instancu, uticati na mišljenje i odluke političara i ideologa; s druge strane, nisu želeli da deluju kao partijski radnici ili izvršioци ideja, jer bi time izgubili autonomnu kritičku distancu i mogućnost da stvaraju samoupravnu socijalističku demokratiju u procesu odumiranja države. Njihova kritička teorija nije mogla<sup>35</sup> da oblikuje radničku klasu, jer su od nje bili otuđeni<sup>36</sup> u elitnom kulturnom rezervatu, a pri tom su potcenjivali Marksovu materijalističku spoznaju da ljudi stvaraju svoju istoriju pod datim okolnostima, a ne po svojoj volji. Stoga su spekulativno i utopistički oslanjali svoju veru u ostvarenje humanističkog socijali-

<sup>33</sup> Veljak, L., „Tipologija kritike praxisa”, u: *Aspekti praxisa*, urednici Borislav Mikulić, Mislav Žitko, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 56.

<sup>34</sup> Sućeska, A., „Spekulativnost praxis filozofije: pokušaj marksističke kritike”, u: *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam*, uredili Dragomir Olujčić i Krunoslav Stojaković, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2012, str. 134.

<sup>35</sup> „Nešto na kraju ipak treba još razjasniti kako autor ne bi ispao-pretenciozan! Sad moram reći: Ja, jer se to mene osobno tiče, čitavim mojim zalaganjem i svime što sam dosad napisao i u životu htio i za što sam se zalagao, ostajem svim time poput svih ovdje kritiziranih filozofa i – ,inih’ tzv. intelektualaca u Hrvatskoj – također pravi ideolog i to time i zato što ovo moje ,pisanje’ i sva ova moja ,spekulacija’ ne mijenja ni dlaku u životu uopće [...]”, Kangrga, M., *Spekulacija i filozofija*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 401-402.

<sup>36</sup> Međutim, praksisovci su uvek ostali marginalizovani, malobrojni teoretičari, nemoćni da pokrenu radikalne društveno-političke promene protiv nedemokratskih, korumpiranih i nepravdnih poredaka – od real-socijalističkog do postsocijalističkog tranzicionog. Njihova šest decenija duga borba odražava dramu humaniteta južnoslovenskih naroda, u kojoj kritički um, težeći objektivnom saznanju i odbrani univerzalnih principa i vrednosti, nailazi na ideologizovani razum podređen vlasti i partikularnim klasnim interesima, čiji je zadatak da prikriva istinu i brani postojeći društveni poredak. Videti: Đorđević, M., „Alijenacija praksisovaca – bitan razlog destrukcije?”, *Agrafa*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, Godina II 3/2014, str. 181.

stičkog projekta na pretpostavci apsolutne slobode pojedinca i moći kritike da menja vladajuću ideologiju.

Zbog toga nisu dovoljno uzimali u obzir istorijsko nasleđe, strukturalnu ekonomsku analizu<sup>37</sup> domaćeg i svetskog kapitalizma i položaj Jugoslavije nakon 1948, a samim tim ni realne mogućnosti transformacije društva. Potcenjivali su istorijsko-društvene i materijalne faktore koji su doveli do nesocijalističke revizije teorije i prakse, buržoaske ekonomije, ekonomskih nejednakosti i odsustva klasne svesti i solidarnosti među radnicima, što je konačno omogućilo prihvatanje nacionalizma, građanskog rata i disoluciju države.

Praksisovska kritika je poreklo antagonizama i nejedinstva u još uvek klasnom jugoslovenskom društvu videla pretežno u pogrešnim ideološkim postavkama<sup>38</sup>, pa nije mogla materijalistički objasniti njihove dublje uzroke niti naučno utemeljiti njihovo prevladavanje, oslanjajući se spekulativno na reafirmaciju Marksovih ranih koncepata. Zbog toga su praksisovci idealistički verovali u jedinstvo radničke klase i mogućnost ostvarenja samoupravljanja, ali su praktično ostajali nemoćni da prevladaju pseudosocijalizam. Njihova humanistička orijentacija isključivala je staljinističku teleologiju<sup>39</sup>, koju je i Apel kritikovao, i isticala društvene antagonizme, pokazujući klasne i nacionalne konflikte, ali su potcenjivali objektivne materijalne preduslove besklasnog samoupravnog društva.

Iako se njihov humanistički marksizam razlikovao od staljinističkog, mehanicističkog i scijentističko-tehnokratskog pseudomarksizma, utopijski projekat društvene emancipacije doživeo je neuspeh, pre svega zbog prece-njivanja apsolutne slobode subjekta i zanemarivanja istorijskih i strukturnih ograničenja. Još jedan razlog za neprihvatanje antihumanističke teze o

<sup>37</sup> *Sloboda i nasilje: razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*, Beograd : Res publica, 2003, str. 91.

<sup>38</sup> „Pitanja alternativne istorije SFRJ, na koja teško možemo dobiti pouzdane odgovore, mogu se formulisati ovako: Da li bi se jugoslovenski, socijalistički i nadnacionalni samoupravni projekat autentične, demokratske i pravedne zajednice mogao ostvariti da je bila dopuštena svestrana stvaralačka sloboda, otvoren javni marksistički dijalog i uvažavanje najumnijih, nedogmatskih i međunarodno priznatih intelektualaca iz oblasti društvenih nauka? Da li bi se time razrešili osnovni društveni, ekonomski, politički i kulturni problemi i sprečile duboke sistemske krize, nacionalističke tenzije i antagonizmi – te izbegle katastrofalne posledice i tragičan kraj ideje bratstva i jedinstva u građanskom ratu koji su izazvala republička, nacionalizovana i autoritarna rukovodstva?” Đorđević, M., „Alijenacija praksisovaca – bitan razlog destrukcije?”, *Agrafa*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, Godina II 3/2014, str. 183.

<sup>39</sup> Videti npr. Kangrga, M., *Povijesnost i mogućnost*, i Marković, Mihailo, „Uzrok i cilj u istoriji”, *Praxis*, Zagreb, Novembar — Decembar 1965, Godina II broj 6.

istoricizmu jugoslovenske praxis orijentacije jeste i njihovo uverenje da staljinizam nije bio nužnost.<sup>40</sup> Na temelju određenja čoveka kao bića prakse, odbacivali su istorijski determinizam i vulgarni, metafizički materijalizam, zajedno s mehanicističko-redukcionističkim tumačenjem društvene stvarnosti. Reč je o teorijskim ekstremima u kojima se, s humanističke pozicije, prenaglašavao ljudski faktor kao apsolutni subjekt istorije, dok je s druge strane čovek bio isključen i sve prepušteno objektivnoj dijalektici prirode. Na taj način Altiser, iako kritikuje staljinizam, teorijski ne ukida pravolinijsko, teleološko tumačenje istorije koje navodno vodi ka objektivnom kraju; završetak procesa samooslobađanja proglašava sopstvenim poretkom, što praksisovci takođe ne prihvataju, jer i ta pozicija ostaje antihumanistička, izvedena iz Staljinove dijalektike prirode kojom se negira povesni subjekt, odnosno čovek kao tvorac istorije.

Praksisovci su bili svesni nesimetričnosti razvoja, nejednakog napretka republika, površnog jedinstva i ideoloških savezništava staljinista i nacionalista, te upozoravali na moguće posledice, koje su se delom obistinile početkom 90-ih. Njihova kritika nije bila korekcija vladajuće ideologije, kako to tvrde slovenački poststrukturalisti i njihovi tumači<sup>41</sup>, već njena negacija i ukazivanje na stvarne antagonizme iza privida socijalističke kohezije. Kritički su razarali interpelaciju radničke klase u skladu s postavkama buržoasko-staljinističko-nacionalne ideologije, pa su bili mesto traumatske tačke i antagonizam, iza privida socijalističke društvene kohezije i jedinstvenog društvenog tkiva, ono isključeno iz samoreprezentacije i reprodukcije društvene stvarnosti kao jedinstva lišenog svih unutrašnjih antagonizama.

Apel je prevazilaženje protivrečnosti između idealne i stvarne komunikativne zajednice postavio kao osnovu dijalektičke rekonstrukcije društvene istorije<sup>42</sup> i utopijske vizije njenog razvoja, s ciljem humanizacije čovečanstva. Idealnu zajednicu vidi kao paradigmu ljudske racionalnosti i globalne saglasnosti, koju je moguće ostvariti kroz neprekidan proces usklađivanja spoznajnih interesa, objektivnost nauke i međuljudsko sporazumevanje zrelih i odgovornih građana. Njegova koncepcija transcendentarno-pragmatičkog etičkog diskursa pretpostavlja slobodne, odgovorne, racionalne i jednake sagovornike koji argumentima zajedno traže istinu, pri čemu svi snose jed-

<sup>40</sup> Golubović, Z., *Staljinizam i socijalizam : nastanak staljinizma u ideologiji i praksi sovjetskog društva*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1982.

<sup>41</sup> Dedić, N., „Recepcija Luja Altisera i antihumanističkog marksizma u Jugoslaviji”, u: *Savremena marksistička teorija umetnosti*, uredili Nikola Dedić, Rade Pantić i Sanela Nikolić, Orion Art i FMK, Beograd, 2015, str. 377.

<sup>42</sup> Apel, Karl-Otto, *Transformacija filozofije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980, str. 65.

naku suodgovornost za rešavanje globalnih problema, poput ekoloških kriza. Konkretna pitanja, uključujući zakonske norme, moraju se rešavati kroz institucionalizovane oblike praktičnog diskursa, dok svetsko javno mnjenje i sredstva informisanja igraju ključnu ulogu u postizanju intersubjektivnog konsenzusa u idealnoj globalnoj komunikativnoj zajednici.

Pa ipak, prema pragmatičnoj i marksističkoj logici uspeha, i Apelova i praksisovska koncepcija pokazale su nemoć metafizike i praktični neuspeh u ostvarivanju svojih utopijskih humanističkih projekata, završivši u aporiji između kritički angažovanog intelektualca i realpolitike. Apel je u okviru transcendentne pragmatike i etike diskursa polazio od niza kritički nepreispitanih pretpostavki, kao i racionalističkih i humanističkih predrasuda. Među najvažnijima su: da su istoricizam i totalitarne karakteristike svojstvene isključivo staljinizmu, koga, netačno, a zapravo ideološki, poistovećuje s marksizmom i socijalizmom; da filozofska komunikativna zajednica nije ostvarena jer su svi filozofi – pa i praksisovci – ostali zarobljeni realnim ideološkim i klasnim interesima zavađenih strana; te da je moguće prevazići liberalno-demokratski, građanski i scijentistički tehnicizam i uspostaviti jedinstvo instrumentalne racionalnosti i humanosti, odnosno objektivnog, naučno-tehnološkog znanja i intersubjektivnog, hermeneutičkog sporazumevanja, bez preispitivanja kapitalističkog ekonomskog modela, koji inherentno negira jednakost i ravnopravnost ljudi i nacija, čime se kompromituju uslovi društvene i međunarodne simetrije moći neophodni za komunikaciju i postizanje konsenzusa.

S druge strane, praksisovci su potcenjivali objektivne prepreke za ostvarenje socijalizma u SSSR-u, Jugoslaviji i šire, uključujući nasleđene istorijske okolnosti, strukturnu zavisnost država unutar svetskog kapitalističkog sistema, kao i njegovu sposobnost da prevaziđe sopstvene imanentne protivrečnosti i krize. Zbog toga su precenjivali moć filozofije i kompetenciju samoupravljača, kao i građana u Apelovoj viziji, da ravnopravno i direktno učestvuju u diskusiji, oblikuju javnost, postižu konsenzus i donose odluke o složenim pitanjima koja zahtevaju multidisciplinarno znanje. Iako nisu sumnjali u ostvarivost socijalističkog društva i nisu osporavali spekulativno određenje čoveka kao bića prakse – slobodne, stvaralačke, originalne i autentične ličnosti – precenjivali su kreativne potencijale konkretnih delovanja pojedinaca i njihovu apsolutnu slobodu, zanemarujući pri tom činjenicu da je u Drugoj Jugoslaviji većini bilo omogućeno samoostvarenje, odnosno da postanu ono što mogu biti i da vode smislen, a ne lažan život.

U postsocijalističkom svetu, liberalno-humanistička i prosvetiteljska načela nisu postala dominantna u međunarodnim odnosima: čovek nije centralna vrednost, komunikativna globalna zajednica suodgovornih ljudi nije

uspostavljena, a sudbina većine čovečanstva određuju beskrupulozne vladajuće klase imperijalnih država, vođene iracionalnom željom za beskonačnim uvećavanjem moći i profita. Posledica je negacija univerzalno-ljudskih i liberalno-demokratskih vrednosti, dehumanizacija i instrumentalizacija ljudi, nauke, tehnologije, medija i međunarodnih institucija za egoističke ciljeve

Iz svega prethodno rečenog proizlaze pitanja<sup>43</sup> koja u ovom tekstu možemo tek nagovestiti: Zašto se liberalna i socijalistička humanistička utopijska vizija pravedne i demokratske zajednice slobodnih ličnosti nisu ostvarile? Zašto su emancipatorski ciljevi u praksi često pretvarani u svoju negaciju i ostajali rasep između uma i zbilje? Zašto su angažovani filozofi bili nemoćni i bez značajnog uticaja od polovine 20. veka do danas?

Odgovori zahtevaju kritičku analizu temeljnih filozofskih pretpostavki, spoznaja i kategorija, kao i konceptijskih grešaka u verovanju da je moguće praktično ostvarenje radikalno drugačijeg sveta i čoveka. Potrebno je razmotriti racionalističko, idealističko i redukcionističko poimanje čoveka, istorije i sveta, kao i podcenjivanje kompleksnosti ljudskog duševno-duhovnog života, uključujući iracionalne, volitivno-emocionalne i motivacione faktore koji oblikuju međuljudske i međunarodne odnose.

Pitanje ostaje da li se u ovim nerazrešivim protivrečnostima ljudske prirode kriju dubinski objektivni razlozi neostvarivanja humanističko-emancipatorskih principa – marksističkih i liberalno-građanskih – i time realne nemogućnosti stvaranja istorijski drugačijeg sveta, u kojem ljudi ne bi jedni druge obespravljivali, porobljavali, eksploatisali i dehumanizovali.

Iz problema neostvarenja ključnih principa humaniteta unutar sukobljenih paradigmi liberalizma i socijalizma proizlaze brojna teorijski relevantna pitanja, na koja nije moguće dati konačne odgovore pre završetka ljudske istorije, koja uz aktuelni tehno-naučni razvoj može poprimiti i transhumanistički oblik. Ipak, opravdano je sumnjati u postojanje dezideologizovanog metafilozofskog mišljenja i njegovu sposobnost da delotvorno doprinese stvaranju globalne, interdisciplinarne, komunikativne zajednice i humane trans-građanske demokratske budućnosti čovečanstva.

Da zaključimo, analizom Apelove transformacije filozofije i praxisovske kritike staljinizma pokazano je da oba projekta polaze od zajedničkog cilja: stvaranja racionalne, slobodne i solidarne zajednice komunikacije. Ipak, Apel idealnu komunikativnu zajednicu postavlja kao regulativnu ideju beskonačnog diskursa, dok Praxis filozofija insistira na njenom istorijskom ostvarivanju kroz praksu i samoupravljanje. Ta razlika proizvodi središnju aporiju:

---

<sup>43</sup> Đorđević, M., „Alijenacija praksisovaca – bitan razlog destrukcije?“, *Agrafa*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, Godina II 3/2014, str. 185.

ideal se može misliti, ali ne i u potpunosti ostvariti unutar realnih odnosa moći.

Rad je ukazao da između Apelove transcendentalne pragmatike i jugoslovenskog praxis humanizma postoji strukturna srodnost: obe teorije razumevaju filozofiju kao delatnost koja treba da preobrazi svet, ali su ograničene vlastitim racionalističkim pretpostavkama. Ovim se sistematski pokazuje da jugoslovenska metafilozofija može biti čitana kao istorijsko konkretizovanje Apelove etike diskursa, dok Apel nudi metateorijski okvir za razumevanje neuspeha praxis projekta.

Zajednička sudbina Apelove i praxis orijentacije ukazuje na unutrašnju granicu modernog humanizma — pokušaj da se racionalno utemelji politička emancipacija nužno nailazi na aporiju između teorije i moći. Dalja istraživanja mogla bi proširiti ovo poređenje na savremene teorije deliberativne demokratije i postmarksističke diskurse (Habermas, Honneth, Mouffe), u cilju razumevanja trajnog problema nemogućnosti potpunog razotuđenja komunikacije.

## LITERATURA

- Apel, Karl-Otto, *Transformacija filozofije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980.
- Bodin, Milenko; Glavaš, Sandra; *Intervju sa Karl-Otto Apelom, Politička misao*, Vol. XXVII (1990), No. 2. , Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
- Brdar, Milan, *Praksis odiseja, Studija nastanka boljševičkog totalitarnog sistema 1917–1929*, II, JP Službeni list, Beograd 2001.
- Golubović, Zagorka, *Staljinizam i socijalizam: nastanak staljinizma u ideologiji i praksi sovjetskog društva*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1982.
- Dedić, Nikola, „Recepcija Luja Altisera i antihumanističkog marksizma u Jugoslaviji”, u: *Savremena marksistička teorija umetnosti*, uredili Nikola Dedić, Rade Pantić i Sanela Nikolić, Orion Art i FMK, Beograd, 2015.
- Đorđević, Milan, „Alijenacija praksisovaca – bitan razlog destrukcije?”, *Agrafa*, Filozofski centar za psihanalizu, Godina II, 3/2014.
- Kangrga, Milan, „Fenomenologija ideološko-političkog na stupanja jugoslavenske srednje klase”, *Praxis* 1971, 3-4.
- Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd, 2001.
- Kangrga, Milan, *Spekulacija i filozofija*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- Marković, Mihailo, *Revizija filozofskih osnova marksizma u SSSR-u*, SFD, Beograd 1952.
- Petrović, Gajo, „Filozofija u SSSR od Oktobarske revolucije do 1938. godine”, *Pogledi*, Zagreb, januar 1953.
- Petrović, Gajo, *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb, 1972.
- Petrović, Gajo, *Filozofija prakse*, Naprijed/Nolit, Zagreb/Beograd, 1986.
- Petrović, Gajo, *Mišljenje revolucije*, Naprijed/Nolit, Zagreb/Beograd, 1986.

- 
- Savić, Mile, *Politika filozofskog diskursa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2004.
- Sloboda i nasilje*: razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi, Beograd : Res publica, 2003.
- Sućeska, Alen, „Spekulativnost praxis filozofije: pokušaj marksističke kritike”, u: *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam*, uredili Dragomir Olujić i Krunoslav Stojaković, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2012.
- Supek, Rudi, „Zašto kod nas nema borbe mišljenja?”, *Pogledi* 12(1953), Zagreb
- Supek, Rudi, „Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma”, *Praxis* 1971, 3-4.
- Sutlić, Vanja, „Trans-filozofija: Marx i filozofija”, u: *Bit i suvremenost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1967.
- Veljak, Lino, „Tipologija kritike praxisa”, u: *Aspekti praxisa*, urednici Borislav Mikulić, Mislav Žitko, Filozofski fakultet, Zagreb, 2015.
- Vranicki, Predrag, *Dijalektički i historijski materijalizam*, Matica hrvatska, Zagreb, 1983.
- Vranicki, Predrag, *Historija marksizma*, druga knjiga, Cekade, Zagreb, 1987.

MILAN ĐORĐEVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE PROBLEM OF THE COMMUNICATIVE  
COMMUNITY: KARL-OTTO APEL AND YUGOSLAV  
PRAXIS ANTI-STALINISM

**Abstract:** Drawing on the historical horizon and the hermeneutical situation involved in interpreting a fragment from the Apel's interview, this paper explores the fundamental tenets of his philosophical transformation, with particular emphasis on his critique of the Marxist paradigm. It also examines the connection between the Apel's project and the Yugoslav *Praxis* philosophers' intention to shape a communicative community and to contribute to the realization of a self-managing, democratic society.

This process—unfolding within the broader context of the de-Stalinization of Yugoslav philosophy—proceeded from the re-philosophization of Marxism and the affirmation of the revolutionary-humanist potential of the dialectical-historical principle of the negation of negation, through the development of an ontologically and anthropologically grounded philosophy of praxis and the thematization of alienation, to the conception of revolution as a presumed metaphilosophical instrument of class consciousness and self-emancipation of the working class. The ultimate goal was to overcome pseudo-socialist, that is, state-bureaucratic and techno-managerial forms of order.

In its concluding considerations, the paper highlights the key shortcomings of both the rationalist and humanist-utopian projects of transcendental pragmatics (discourse ethics) and the Marxist idea of revolution. It further analyzes the reasons behind the practical failure to establish a liberal and socialist democratic communicative community and, consequently, to achieve the de-alienation of humanity. This failure is interpreted as the result of an aporia between engaged intellectuals and the logic of realpolitic—an impasse that prevented the realization of the fundamental humanist and emancipatory ideals of modern philosophical thought. The paper ultimately raises questions that radically call into doubt the scope and validity of these ambitions.

**Keywords:** Karl-Otto Apel, discourse ethics, Yugoslav *Praxis*-metaphilosophy, Stalinism, ideology, communicative community, humanist utopia

*Primljeno: 1.3.2025.*

*Prihvaćeno: 15.5.2025.*